

حرم امام علی (علیه‌السلام)

استان مقدس امام علی، محل دفن پیکر مطهر امام اول شیعیان است که در **شهر نجف عراق** قرار دارد. این بارگاه ملکوتی و ضریح مقدس در حقیقت نمایشگاهی تاریخی از هنر اصیل هنرمندان مسلمانی است که به لحاظ زیبایی یکی از شاهکارهای بی‌بدیل را در حوزه‌های مختلف از جمله معماری رقم زده‌اند.

امیرمؤمنان علی (علیه‌السلام) پیشوای بزرگ جهان اسلام و امام اول شیعیان، در شب ۱۹ ماه **رمضان** سال ۴۰ ه.ق، یعنی سی سال بعد از رحلت پیامبر خاتم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)، با شمشیر زهرآلود **ابن ملجم مرادی** در محراب **مسجد کوفه** ضریح خورد و بر اثر این ضریح در کمتر از دو روز یعنی روز ۲۱ ماه رمضان به شهادت رسید. بر اسلب و صیبت **حضرت علی (علیه‌السلام)**، فرزندانش **امام حسین (علیه‌السلام)** و **امام حسین (علیه‌السلام)**، بدن مطهر ایشان را شبانه و بطور مخفیانه، در زمین مرتفعی در پشت کوفه مدفون ساختند که به نام‌های "نجف"، "ظهر الکوفه"، "الغری" و... خوانده شده است.

به دلیل کینه‌توزی دشمنان خدا به این بزرگ مرد تاریخ اسلام، حضرت امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) وصیت کردند که پیکر مطهرشان شبانه و مخفیانه به خاک سپرده شود تا دشمنان کینه‌توزی امثال **بنی‌امیه** و **خوارج** از مکان قبر مطهر آگاهی نیابند؛ چون که از آنان بعید نبود، به هر هتک حرمتی دست زنند. از این رو مدفن امیرمؤمنان (علیه‌السلام) در حدود ۱۵۰ سال از انظار عموم پنهان بود و فقط ائمه طاهریین و عده‌ای از شاگردان مخصوص آن بزرگواران از محل دفن آن حضرت آگاه بودند، و در فرصت‌هایی که دست می‌داد، دور از چشم دشمنان، تربت پاک شاه مردان را زیارت می‌کردند.

سرانجام در قرن دوم هجری، در عصر **هارون الرشید**، محل قبر علنی گردید و بنایی بر روی قبر ساخته شد. به عقیده شیعیان، دو تن از پیامبر الهی؛ یعنی **حضرت آدم و نوح (علیه‌السلام)** در کنار علی بن ابیطالب (علیه‌السلام) دفن شده‌اند.

در دوره **عضدالدوله دیلمی**، بنای قبلی حرم تخریب و ساختمان بزرگ و باشکوهی بر قبر ساختند. همچنین در عهد صفویه به دستور **شاه صفی** (۱۰۳۸-۱۰۵۲ ه.ق)، حرم مطهر و صحن آن توسعه داده شد.

در سال ۱۱۵۶ ه.ق، به دستور **نادر شاه**، کاشی‌های سبزرنگی که از دوره صفویه زینت‌بخش گنبد و گلدسته‌استان بود، برداشته و به‌جای آنها، از خشت‌های طلا، استفاده گردید و پس از آن **آقاخان قاجار** اولین ضریح را که از جنس نقره بود به حرم هدیه کرد.

البته در منابع اهل سنت، اقوال دیگری درباره محل دفن امیرمؤمنان (علیه‌السلام) ذکر شده است؛ از جمله گفته‌اند جنازه شریف ایشان در قصر الاماره کوفه یا در رحبه (نزدیک **کوفه**) یا در **بقیع مدینه**، به خاک سپرده شده است.

[۱] این طاووس، عبدالکریم بن احمد، فرحة الغری فی تعیین قبر امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام)، ص ۹۳-۹۴.

فهرست مندرجات

- ۱ - فضیلت نجف و حرم امام
- ۲ - محل قبر و نحوه آشکار شدن
 - ۲.۱ - روایت و احادیث
 - ۲.۲ - علت مخفی بودن مزار
 - ۲.۳ - چگونگی آشکار شدن
- ۳ - قبر ائم و نوح
- ۴ - تاریخچه آستان مقدس امیر مؤمنان
 - ۴.۱ - اولین بنا
 - ۴.۲ - بنای دوم
 - ۴.۳ - بازسازی عضالدوله دیلمی
 - ۴.۴ - حفر قنات و ساخت رباط
 - ۴.۵ - آتش سوزی در حرم
 - ۴.۶ - توسعه حرم و صحن آن
 - ۴.۷ - طلاکاری گنبد و گلدسته
 - ۴.۸ - اولین ضربیچ مشبک
 - ۴.۹ - تعویض سنگها و آینهکاری
- ۵ - تاریخچه صندوقچه و ضربیچ مطهر
- ۶ - موضع الاصبغین
- ۷ - توصیف معماری آستان مقدس
 - ۷.۱ - صحن و حجرها
 - ۷.۲ - دروازه های صحن
 - ۷.۲.۱ - باب السوق الكبير
 - ۷.۲.۲ - باب الطوسی
 - ۷.۲.۳ - باب القبلة
 - ۷.۲.۴ - باب الفرج
 - ۷.۲.۵ - باب مسلم بن عقیل
- ۸ - حرم مطهر و رواقها
- ۹ - ایوانها
 - ۹.۱ - ایوان طلا
 - ۹.۲ - ایوان علما
 - ۹.۳ - ایوان سوم
- ۱۰ - گنبد و گلدستهها
 - ۱۰.۱ - ناودان طلا
- ۱۱ - بناهای وابسته به حرم مطهر
 - ۱۱.۱ - مسجد الخضراء
 - ۱۱.۲ - المدرسة الغرویه
 - ۱۱.۳ - تکیه بکتاشیه
 - ۱۱.۴ - صحن حضرت فاطمه
 - ۱۱.۵ - مسجد الراس
 - ۱۱.۵.۱ - مدفن راس الحسین
- ۱۲ - مقامهای ائمه در محدوده حرم
- ۱۳ - فهرست منابع
- ۱۴ - پانویس
- ۱۵ - منابع

فضیلت نجف و حرم امام

بر پایه روایتی از امام صادق (علیه السلام)، کوفه در کنار مکه و مدینه، حرم خدا و حرم رسول خدا (صلی الله علیه و آله وسلم) و حرم امام علی (علیه السلام) بیان شده است.

[۱] این قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ص ۲۵.

[۲] ذهنی تهرانی، مجتواد، ترجمه کامل الزیارات، ص ۷۷.

همچنین در روایت دیگری از امام صادق (علیه السلام)، مکه، حرم ابراهیم (علیه السلام)، مدینه، حرم حضرت محمد (صلی الله علیه و آله وسلم) و کوفه، حرم امام علی (علیه السلام) است.

[۳] حسن زاده، صادق، ترجمه امالی شیخ طوسی، ص ۶۴۸-۶۴۹.

بر اساس روایت دیگری از امام صادق (علیه السلام)، کوفه، زمین پاکیزه ای است که در آن، قبور پیامبران مرسل و غیر مرسل و اوصیای پیامبران قرار دارد... و از آنجا، عدل الهی آشکار می شود و در آن، قائم حق تعالی قیام می کند و عدالت را برقرار می نماید و در آن، خانه های پیامبران و اوصیا و صالحان بوده است.

[۴] این قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ص ۲۶-۲۷.

[۵] ذهنی تهرانی، مجتواد، ترجمه کامل الزیارات، ص ۸۲.

در روایت دیگری، امام صادق (علیه السلام) خطاب به مفضل بن عمر جعفی، غری (نجف) را قطعه ای از کوهی بیان کرده است که خداوند بر آن، با موسی (علیه السلام) تکلم کرد و عیسی (علیه السلام) را تقبیس نمود و ابراهیم (علیه السلام) را خلیل خود و محمد (صلی الله علیه و آله وسلم) را حبیب خود برگزید و آن را مسکن پیامبران (علیهم السلام) قرار داد.

[۶] این قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ص ۳۵-۳۶.

[۷] ذهنی تهرانی، مجتواد، ترجمه کامل الزیارات، ص ۱۱۳.

همچنین در روایتی از امام صادق (علیه‌السلام) آمده است که نجف، همان کوهی است که فرزند نوح (علیه‌السلام)، به آن پناه برد و گفت: "سَأْوِي إِلَى جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ!" [۱۱] هود/سوره ۱۱، آیه ۴۳.

خداوند به کوه وحی کرد (خطب نمود): «آیا او از من، به تو پناه می‌برد؟» پس کوه در زمین نهان گشت و رشتش تا سرزمین شام بریده شد.

[۱۰] شیخ صدوق، محمد بن علی، من لا يحضره الفقيه، ج ۲، ص ۵۸۶.

[۱۱] ابن قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ص ۳۲.

[۱۲] ذهنی تهرانی، محمدجواد، ترجمه کامل الزیارات، ص ۹۹-۱۰۰.

در روایت دیگری از امام صادق (علیه‌السلام) در تفسیر آیه: "وَأَوْثِقْنَاهُمَا إِلَى رِبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ وَمَعِينٍ؛

[۱۳] مؤمنون/سوره ۲۳، آیه ۵۰.

آمده است که منظور از «ربو» نجف و منظور از «معین»، رود فرات است.

[۱۴] ابن قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ص ۴۵.

[۱۵] ذهنی تهرانی، محمدجواد، ترجمه کامل الزیارات، ص ۱۳۸.

این عساکر، مورخ بزرگ اهل سنت نیز به سند خود از امام صادق (علیه‌السلام) نقل کرده است که در تفسیر آیه فوق، فرمود که منظور از «ربو»، نجف و منظور از «قرار»، مسجد آن (مسجد کوفه) و منظور از «معین»، رود فرات است و هر درهم بخشش در کوفه، معادل صد درهم در جای دیگر و هر رکعت نماز، معادل صد رکعت در جای دیگر است و هر کس بخواد از آب بهشت وضو بگیرد و از آب بهشت بنوشد و با آب بهشت غسل و شست‌وشو کند، از آب فرات استفاده کند.

[۱۶] ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، ج ۱، ص ۲۱۳.

محل قبر و نحوه آشکار شدن

حضرت امیر مؤمنان (علیه‌السلام) در شب ۱۹ ماه رمضان سال ۴۰ ه. ق، با شمشیر زهر آلود ابن‌ملجم مرادی در محراب مسجد کوفه ضربت خورد و بر اثر این ضربت در کمتر از دو روز یعنی روز ۲۱ ماه رمضان به شهادت رسید. فرزندان امام (علیه‌السلام) برای مخفی نگاهداشتن قبر حضرت (علیه‌السلام)، جنازه ایشان را شبانه و بطور مخفیانه به ناحیه نجف انتقال دادند و در آنجا به خاک سپردند.

در منابع اهل سنت، اقوال دیگری درباره محل دفن امیر مؤمنان (علیه‌السلام) ذکر شده است؛ از جمله گفته‌اند جنازه شریف ایشان در قصر الاماره کوفه یا در رحبه (نزدیک کوفه) یا در بقیع مدینه، به خاک سپرده شده است.

[۱۷] ابن طاووس، عبدالکریم بن احمد، فرحة الغری فی تعیین قبر امیر المؤمنین علی (علیه‌السلام)، ص ۹۳-۹۴.

بر این اساس، برخی از اعلام اهل سنت، وجود قبر ایشان را در نجف، انکار کرده و به زیارتگاه نجف به دیده تردید نگریسته و حتی برخی از آنان مدعی شده‌اند که مدفن امام علی (علیه‌السلام) ناشناخته است و کسی از محل دقیق آن خبر ندارد.

اما در منابع شیعه، روایات متعددی از انمه معصوم (علیه‌السلام) ذکر شده است که وجود قبر امیر مؤمنان (علیه‌السلام) را در نجف تأیید می‌کند. براساس تعدادی از این روایات، برخی از انمه (علیه‌السلام)، از جمله امام زین‌العابدین (علیه‌السلام) و امام جعفر صادق (علیه‌السلام)، مخفیانه به زیارت قبر جد بزرگوارشان امام علی (علیه‌السلام) در نجف آمده یا محل قبر را به برخی از خواص اصحاب خود، نشان داده‌اند؛ تا اینکه در زمان هارون الرشید، قبر مطهر آن حضرت آشکار شد و هارون، گنبدی روی قبر بنا کرد.

← روایت و احادیث

سید عبدالکریم بن طاووس (م ۶۹۳ ه. ق)، روایت بسیاری را از انمه (علیه‌السلام) درباره وجود مدفن شریف امیر مؤمنان (علیه‌السلام) در نجف و نیز اینکه انمه (علیه‌السلام) قبر شریف آن حضرت را در آنجا زیارت کرده‌اند، در کتب خود با عنوان «فرحة الغری»، گردآوری کرده است. البته بیشتر این روایات، بطور پراکنده در منابع روایی اصیل و قدیمی‌تر شیعه، از قبیل «کامل الزیارات» اثر ابن قولویه نقل شده است که در اینجا به برخی از اینگونه روایات اشاره می‌کنیم:

الف) حسین خلال از جنش نقل کرده است که گفت: «از حسین بن علی (علیه‌السلام) پرسیدم که امیر مؤمنان (علیه‌السلام) را در کجا دفن نمودید؟» فرمود: «بیکر ایشان را شبانه بیرون بردیم تا به مسجد اشعث رسیدیم. سپس از آنجا به پشت (کوفه)، در ناحیه غری انتقال دادیم».

[۱۸] ابن قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ص ۳۰.

[۱۹] ذهنی تهرانی، محمدجواد، ترجمه کامل الزیارات، ص ۹۴-۹۵.

ب) صفوان جمال حکایت کرده است که «عمر بن عبدالله از دی به امام صادق (علیه‌السلام) عرض کرد: «مردم گمان می‌کنند که امیر مؤمنان (علیه‌السلام) در «رحبه» دفن شده است». حضرت فرمود: «خیر!». «عمر پرسید: «پس آن حضرت در کجا دفن شده است؟» امام (علیه‌السلام) فرمود: «وقتی امیر مؤمنان (علیه‌السلام) وفات نمود، امام حسن (علیه‌السلام) ایشان را به پشت کوفه، در مکانی نزدیک نجف و در سمت چپ غری و سمت راست حیره، منتقل کرد و بین ریگ‌های سفید، دفن نمود».

[۲۰] ابن قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ص ۳۰.

[۲۱] ذهنی تهرانی، محمدجواد، ترجمه کامل الزیارات، ص ۹۳-۹۴.

مشابه این حدیث، در مقاتل الطالبیین، ابو الفرج الاصفهانی، نقل گشته، اما نام راوی حسن بن علی خلال ذکر شده و به جای امام حسین (علیه‌السلام)، از امام حسن (علیه‌السلام) سؤال شده است.

[۲۲] ابو الفرج اصفهانی، علی بن حسین، مقاتل الطالبیین، ص ۲۶.

ج) امام صادق (علیه‌السلام) در روایت دیگری فرموده است:

هنگامی که در حیره نزد ابو العباس بودم، شب‌ها به زیارت قبر امیر مؤمنان (علیه‌السلام) می‌رفتم. قبر آن حضرت در ناحیه نجف به جانب غری النعمان می‌باشد. در هر صورت نزد قبر، نماز شب را می‌خواندم و پیش از طلوع فجر از آنجا برمی‌گشتم.

[۲۳] ابن قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ص ۳۴.

[۲۴] ذهنی تهرانی، محمدجواد، ترجمه کامل الزیارات، ص ۱۰۶-۱۰۷.

د) از احمد بن محمد بن ابی‌نصر نقل شده است که از امام رضا (علیه‌السلام) پرسیدم: «جای قبر امیر مؤمنان (علیه‌السلام) کجاست؟» حضرت فرمود: «نجف». گفتم: «فدایت شوم! برخی می‌گویند آن حضرت در رحبه دفن شده است». فرمود: «خیر. برخی از مردم نیز می‌گویند که ایشان در مسجد، دفن گردیده است».

[۲۵] ابن قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ص ۳۴.

[۲۶] ذهنی تهرانی، مجتواد، ترجمه کامل الزیارات، ص ۱۰۸-۱۰۹.

ه) عبدالله بن سنان حکایت کرده است که عمر بن یزید، نزد من آمد و گفت: «سوار شو». با او سوار شدم و حرکت کردیم تا به منزل حفص کَنَاسی رسیدیم و او را به بیرون خواندیم. او نیز با ما سوار شد و هر سه حرکت کردیم تا به غری رسیدیم و سپس به قبری رسیدیم. عمر بن یزید به ما گفت: «فرود آیید! این قبر امیرمؤمنان (علیه السلام) است». به او گفتیم: «از کجا دانستی؟» گفت: «زمانی که امام صادق (علیه السلام) در حیره بود، چند بار با ایشان به اینجا آمدم و به من خبر داد که اینجا قبر امیرمؤمنان (علیه السلام) است».

[۲۷] ابن قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ص ۳۱.

[۲۸] ذهنی تهرانی، مجتواد، ترجمه کامل الزیارات، ص ۹۵-۹۶.

روایت دیگری نیز در این باره وارد شده است که به برخی دیگر از آنها در ادامه این پژوهش، اشاره خواهد شد.

← علت مخفی بودن مزار

علمای شیعه درباره اینکه چرا امام حسن و امام حسین (علیهما السلام) بدن مطهر امیرمؤمنان (علیه السلام) را شبانه به خاک سپردند و قبر آن حضرت را مخفی نمودند، بیان کرده اند که با توجه به اینکه در آن زمان، بنی امیه و یاران ایشان و نیز خوارج و ناصب و امثال آنها با امیرمؤمنان (علیه السلام) دشمنی داشته اند و در صورت آگاهی از مکان قبر ایشان ممکن بود به نبش قبر آن حضرت اقدام کنند، انمه (علیهما السلام) در ابتدا محل قبر شریف را مخفی نگه داشتند.

[۲۹] ابن طاووس، عبدالکریم بن احمد، فرحة الغری فی تعیین قبر امیر المؤمنین علی (علیه السلام)، ص ۷.

اما با سقوط بنی امیه و رفع خطر خوارج، امام صادق (علیه السلام) برخی از شیعیان را از محل قبر امیرمؤمنان (علیه السلام) آگاه ساختند و حتی به همراه برخی از یاران خود به زیارت قبر ایشان می رفتند. تا اینکه در دوره هارون الرشید محل قبر آن حضرت، آشکار گردید و هارون، گنبدی بر روی قبر شریف بنا کرد.

← چگونگی آشکار شدن

علمای شیعه، درباره چگونگی آشکار شدن محل قبر امیرمؤمنان (علیه السلام) در زمان هارون الرشید، از عبدالله بن حازم (از نزدیکان هارون الرشید)، چنین نقل کرده اند که او گفت: روزی همراه هارون برای شکار از کوفه خارج شدیم. به ناحیه غری و ثویه رسیدیم. در آن محل، آهوئی را دیدیم. بازها و سگهای شکاری را به سوی آنها فرستادیم. آهوئان پا به فرار گذاشتند و خود را به تپه ای که در آنجا بود، رساندند و بالای آن تپه ایستادند. بازها و سگهای شکاری از تپه بالا نرفتند و برگشتند. آهوئان از آن تپه پایین آمدند. بازها و سگهای شکاری آنها را تعقیب کردند. آهوئان دوباره به آن تپه پناه بردند و بازها و سگها دوباره برگشتند.

این حادثه، بار سوم نیز تکرار شد. هارون گفت بروید و هر کس را پیدا کردید، نزد من بیاورید. آنها پیرمردی از بنی اسد را پیدا کردند و نزد هارون آوردند. هارون از او پرسید: «این تپه چیست؟» پیرمرد گفت: «اگر به من امان دهی، تو را بلخیر می سازم». هارون گفت: «برای تو نزد خدا عهد و پیمان می بندم که آزار و اذیتی به تو نرسانم. پیرمرد پاسخ داد: پدرم از پدرانشان نقل کرده اند که آنها می گفتند: این تپه، قبر علی بن ابی طالب (علیه السلام) است که خداوند آنجا را حرم قرار داد و هر کس به آنجا پناه ببرد، در امان است. هارون از اسبش پیاده شد و آب خواست و وضو گرفت و کنار آن تپه، نماز خواند و دعا و گریه و زاری کرد. سپس از آنجا رفتند. بعد از این قضیه، هارون دستور داد تا گنبدی روی قبر شریف امیرمؤمنان (علیه السلام) بنا کردند.

[۳۰] ابن طاووس، عبدالکریم بن احمد، فرحة الغری فی تعیین قبر امیر المؤمنین علی (علیه السلام)، ص ۱۴۲.

این داستان، با اختلاف در برخی جزئیات، در منابع دیگری نیز آمده است؛ از جمله: الارشاد، شیخ مفید؛ ارشاد القلوب، دیلمی؛ حیاة الحیوان الکبری، محمد بن موسی الممیری، ذیل ماده «فهد» به نقل از ابن خَلکان.

[۳۱] شیخ مفید، محمد بن محمد، الارشاد، ج ۱، ص ۲۶-۲۷.

[۳۲] دیلمی، حسن بن محمد، ارشاد القلوب، ج ۲، ص ۳۴۵.

[۳۳] ممیری، محمد بن موسی، حیاة الحیوان الکبری، ج ۲، ص ۳۰۷، ذیل ماده «فهد».

قبر آدم و نوح

بر اساس روایت انمه (علیهما السلام) در منابع حدیث شیعه، حضرت آدم و نوح (علیهما السلام) نیز کنار بن مطهر امام علی (علیه السلام) دفن شده اند؛ از جمله در چند روایت از امام محمد باقر (علیه السلام) و نیز امام جعفر صادق (علیه السلام) نقل شده است که امیرمؤمنان (علیه السلام) در قبر نوح (علیه السلام) یا کنار پدرش نوح (علیه السلام)، یعنی در جایی که پیش از ایشان حضرت نوح (علیه السلام) دفن شده، به خاک سپرده شد.

[۳۴] ابن طاووس، عبدالکریم بن احمد، فرحة الغری فی تعیین قبر امیر المؤمنین علی (علیه السلام)، ص ۷۸-۷۹.

[۳۵] ابن طاووس، عبدالکریم بن احمد، فرحة الغری فی تعیین قبر امیر المؤمنین علی (علیه السلام)، ص ۹۸.

[۳۶] ابن طاووس، عبدالکریم بن احمد، فرحة الغری فی تعیین قبر امیر المؤمنین علی (علیه السلام)، ص ۷۷.

در روایت ابن قولویه که پیش تر اشاره شد، امام صادق (علیه السلام) خطاب به مفضل می گوید که اگر قبر امیرمؤمنان (علیه السلام) را در نجف زیارت کردی، بدان که آدم و نوح (علیهما السلام) را نیز زیارت می کنی. در این روایت، کیفیت انتقال بن حضرت آدم (علیه السلام) از مسجد الحرام به نجف، اینگونه نقل شده است: خداوند متعال به حضرت نوح (علیه السلام) درحالی که در کشتی بود، وحی فرمود که هفت بار، طواف خانه کند. آن جنب طبق آنچه به وی وحی شده بود، طواف نمود. سپس از کشتی بیرون آمد و تازانو هایش در آب، فرو رفت. تابوتی را که در آن، استخوان های حضرت آدم بود، از آب بیرون آورد و آن را به داخل کشتی حمل کرد و سپس مطابق خواسته حق تعالی، دور خانه خدا طواف نمود و پس از آن، از در کوفه که وسط مسجد کوفه هست، وارد گردید. در این وقت بود که حق تعالی به زمین فرمود: «الْبُلْعِی مَاعْکَا!»

[۳۷] هود/سوره ۱۱، آیه ۴۴.

«آبی که در برداری، فرو ببین». پس زمین آبش را از مسجد کوفه فرو برد؛ همان طوری که پیش تر از همین مسجد، ظاهر ساخته بود. گروهی که با نوح، در کشتی بودند، متفرق گشتند. سپس نوح، تابوت را در غری (نجف) دفن کرد.

[۳۸] ابن قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ص ۳۵-۳۶.

[۳۹] ذهنی تهرانی، مجتواد، ترجمه کامل الزیارات، ص ۱۱۲-۱۱۳.

همچنین در ضمن زیارتنامه امیرمؤمنان (علیه‌السلام)، بخش ویژه‌ای نیز برای زیارت حضرت آدم (علیه‌السلام) و حضرت نوح (علیه‌السلام) اختصاص یافته است. در زیارتنامه دیگری نیز پس از زیارت امام علی (علیه‌السلام)، بر آدم و نوح، چنین سلام داده می‌شود:

«السلام علی ضجیعک آتم و نوح». گفتنی است که این بطوطة در سفرنامه خود، اشاره کرده است که در زمان بازدید از بارگاه امام علی (علیه‌السلام) در نجف، افزون بر قبر شریف آن حضرت، دو قبر برجسته دیگر را که از حضرت آدم و حضرت نوح (علیهماالسلام) بوده، دیده است.

[۴۰] این بطوطة، محمد بن عبدالله، رحلة این بطوطة، ص ۴۲۳.

تاریخچه آستان مقدس امیرمؤمنان

ضریح و بارگاه ملکوتی امیرمؤمنان (علیه‌السلام)، از دیرباز تکون مقصد دل‌های عاشقان و دوستداران آن حضرت بوده است؛ شیعیانی که با زیارت این جایگاه معنوی، به آرامش درونی رسیده‌اند و از شراب عشق مولای خود سیراب شده‌اند. تاریخ نویسان نقل کرده‌اند زمانی که امام علی (علیه‌السلام) به شهادت رسیدند، امام حسن (علیه‌السلام)، وی را غسل دادند و بر جنازه ایشان نماز گزارند؛ سپس وی را در مکانی که به آن غری گفته می‌شد، دفن نمودند. به هر حال، مکان کنونی قبر امام علی (علیه‌السلام)، یعنی جایی که هم‌اکنون بارگاه ایشان است و به نام‌های گوناگونی در کتب تاریخی از آن یاد شده است، همان مکان واقعی دفن امام علی (علیه‌السلام) می‌باشد.

← اولین بنا

تاریخ نخستین ساختمان بناشده بر قبر امام علی (علیه‌السلام)، به دوران خلافت‌هارون الرشید عباسی، در سال ۱۶۵ ه. ق برمی‌گردد. به دستور هارون الرشید، برای امام علی (علیه‌السلام) قبر برجسته‌ای از آجر سفید ساخته شد که طول هر ضلع آن، یک ذراع بود. همچنین به دستور وی، روی قبر، بنایی از گل سرخ ساختند که در راس آن، گنبدی سبزرنگ وجود داشت.

[۴۱] این طاووس، عبدالکریم بن احمد، فرحة الغری فی تعیین قبر امیر المؤمنین علی (علیه‌السلام)، ص ۱۴۵.

مورخان، این گنبد را نخستین گنبدی دانسته‌اند که در اسلام روی قبری ساخته شده است.

← بنای دوم

پس از آنکه متوکل عباسی مرقد مقدس امام علی (علیه‌السلام) را خراب کرد، «محمد بن زید» معروف به «داعی» از امیران زیدی مذهب طبرستان، در دوره خلافت معتضد عباسی (۲۷۹-۲۸۹ ه. ق)، ساختمان جدیدی را روی قبر شریف بنا کرد.

[۴۲] این طاووس، عبدالکریم بن احمد، فرحة الغری فی تعیین قبر امیر المؤمنین علی (علیه‌السلام)، ص ۱۷.

در اواخر قرن سوم، ابو الهیجاء عبدالله بن حمدان، حاکم شیعه موصل، در سال‌های ۲۹۳-۳۰۱ ه. ق، روی قبر، گنبد بزرگتری ساخت و اطراف آن، حصار محکمی بنا کرد.

[۴۳] این حوقل، محمد بن حوقل، صورة الارض، ص ۲۴۰.

← بازسازی عضدالدوله دیلمی

بازسازی بعدی روضه مطهر امیرمؤمنان (علیه‌السلام)، در دوره عضدالدوله دیلمی صورت گرفت. به گفته دیلمی در ارشادالقلوب، عضدالدوله حدود یک سال در ناحیه نجف، اقامت نمود و به دستور وی، صنعتگران و معماران فراوانی را گرد آوردند و بنای قبلی را تخریب کردند و ساختمان بزرگ و باشکوهی بر قبر ساختند.

[۴۴] دیلمی، حسن بن محمد، ارشادالقلوب، ج ۲، ص ۳۴۶.

حمدالله مستوفی نیز گفته است که عضدالدوله دیلمی، بارگاه امام علی (علیه‌السلام) را در سال ۳۶۶ ه. ق بازسازی کرده است.

[۴۵] مستوفی، حمدالله بن ابی‌بکر، نزهة القلوب، ص ۳۲.

به گفته ابن طخال، تاریخ پایان ساختمان عضدالدوله، در کتیبه‌ای بر دیوار گنبد ثبت شده بود.

[۴۶] این طاووس، عبدالکریم بن احمد، فرحة الغری فی تعیین قبر امیر المؤمنین علی (علیه‌السلام)، ص ۱۴۵.

در دو قرن ششم و هفتم هجری، تعدادی از خلفای عباسی نسبت به قبر امام علی (علیه‌السلام) توجه داشتند؛ بطوریکه چند تن از آنان، از جمله الناصر لدین الله و المستنصر و المستنصر به زیارت قبر امام (علیه‌السلام) آمدند. همچنین نقل شده است که المستنصر نیز قبر شریف را بازسازی کرد.

[۴۷] این طاووس، عبدالکریم بن احمد، فرحة الغری فی تعیین قبر امیر المؤمنین علی (علیه‌السلام)، ص ۱۴۴.

← حفر قنات و ساخت رباط

در دوره ایلخانان مغول، عطاملک جوینی در سال ۶۶۲ ه. ق، حفاری و کشیدن قنات آبی را برای نجف آغاز کرد که در سال ۶۷۶ ه. ق، ساخت آن به پایان رسید و آب در آن جاری شد. او همچنین رباطی را در مجاورت حرم امام (علیه‌السلام) احداث کرد که کار ساخت آن در سال ۶۷۶ ه. ق آغاز شد.

[۴۸] این طاووس، عبدالکریم بن احمد، فرحة الغری فی تعیین قبر امیر المؤمنین علی (علیه‌السلام)، ص ۱۵۷.

← آتش‌سوزی در حرم

در نیمه سده هشتم هجری، قسمتی از آستانه علوی، دچار آتش‌سوزی شد و تزیینات دیوارها و پرده‌ها و فرش‌های آستانه، طعمه حریق گشت. در این آتش‌سوزی، خزانه (کتابخانه) آستان مقدس که پس از هجرت شیخ طوسی، مورد توجه علمای شیعه بود و بسیاری از آنها نسخه اصل و دست‌نویس خود را به آنجا هدیه کرده بودند، در آتش سوخت و بسیاری از نسخه‌های خطی نفیس و آثار علمای شیعه، از بین رفت.

«شیخ کمال‌الدین عبدالرحمان عتاقی حلی نجفی»، در آخر کتب «[شرح الفصول الإیلاقیة](#)»، اشاره کرده است که سال آتش‌سوزی حرم مطهر، ۷۵۵ ه. ق بود که در سال ۷۶۰ ه. ق بازسازی شد.

[۴۹] [خرمشاهی، بهاء‌الدین و دیگران، دائرةالمعارف تشیع، ج ۱، ص ۶۹.](#)

این عنبه نیز اشاره کرده است که در آتش‌سوزی حرم امیرمؤمنان (علیه‌السلام) در سال ۷۵۵ ه. ق، قرآنی در سه جلد بزرگ که گفته می‌شود به خط امیرمؤمنان (علیه‌السلام) بود، در آتش سوخت.

[۵۰] [این عنبه، احمد بن علی، عمدة الطالب، ص ۲۰.](#)

← توسعه حرم و صحن آن

پس از به قدرت رسیدن سلسله صفویه در ایران، شاه اسماعیل صفوی در سال ۹۱۴ ه. ق، وارد بغداد شد و پس از آن، به زیارت امام حسین (علیه‌السلام) در کربلا و امیرمؤمنان (علیه‌السلام) در نجف، مشرف شد. او هدایای نفیسی را به خزانه آستان علوی داد و حرم و رواق‌های آن را پر از فرش‌های ابریشمی کرد.

[۵۱] [خرمشاهی، بهاء‌الدین و دیگران، دائرةالمعارف تشیع، ج ۱، ص ۷۰.](#)

در سال ۱۰۴۷ ه. ق، به دستور شاه صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ ه. ق)، نوه شاه عیسی اول صفوی، حرم مطهر و صحن آن توسعه داده شد. برای این منظور، به دستور شاه صفی، خانه‌های مجاور حرم مطهر، از دو سمت شرقی و جنوبی، خریداری گردید و به صحن ملحق شد و بدین ترتیب صحن آستان از سه سمت توسعه یافت. بنای فعلی آستان مقدس علوی با برخی تغییراتی که در دوره‌های بعد ایجاد شد، مربوط به همین توسعه است.

[۵۲] [دجیلی، جعفر، موسوعة النجف الاشرف، ج ۳، ص ۲۰.](#)

← طلاکاری گنبد و گلدسته

در سال ۱۱۵۶ ه. ق، هنگامی که نادرشاه به زیارت آستان علوی مشرف شد، دستور داد کاشی‌های سبزرنگی را که از دوره صفویه زینت‌بخش گنبد و گلدسته آستان بود، بردارند و به‌جای آنها، از خشت‌های طلا، استفاده کنند. بدین ترتیب، گنبد حرم علوی که تا پیش از این، دارای پوشش کاشی‌کاری بود، طلاکاری گردید.

این کار با استقبال شیعیان مواجه گشت. تعدادی از شاعران شیعه به فارسی و عربی و حتی ترکی و هندی، اشعاری را به این مناسبت سرودند. نادر شاه اموال بسیاری را صرف تعمیرات آستانه کرد و هدایای فراوانی را به حرم امیرمؤمنان (علیه‌السلام) بخشید که بیشتر آنها تا به امروز، در خزانه آستان علوی باقی است. همسر نادرشاه، رضیه بیگم دختر شاه سلطان حسین صفوی نیز مبلغ بسیاری برای تعمیرات و بازسازی املکن متبرک وقف کرد؛ به‌طوری که بیشتر کاشی‌کاری آستان علوی، از آن محل انجام گرفت.

[۵۳] [خرمشاهی، بهاء‌الدین و دیگران، دائرةالمعارف تشیع، ج ۱، ص ۷۰.](#)

← اولین ضریح مشبک

در دوره قاجار نیز اقدامات دیگری برای بازسازی آستان مقدس، صورت گرفت و بیشتر شاهان قاجار، آثاری از خود در حرم علوی به یادگار گذاشتند.

در عصر قاجاریه نیز تلاش‌های فراوانی برای توسعه و بازسازی حرم مطهر صورت گرفت؛ چنانکه آقا محمدخان قاجار در سال ۱۲۱۱ ه. ق، ضریحی از نقره را به آستان تقدیم کرد. [فتح‌الشاه](#) نیز در سال ۱۲۳۶ ه. ق تعمیراتی انجام داد و در سال ۱۲۶۲ ه. ق وزیر محمدشاه، ضریحی دیگر از نقره روی قبر مطهر نصب کرد.

در این دوره، ضریح مشبک موجود در قبر، چندین بار بازسازی و تعویض شد که در ادامه به آن اشاره خواهد شد.

← تعویض سنگ‌ها و آینه‌کاری

در سال ۱۳۵۹ ه. ق، «ظاهر سیف‌الدین»، داعی فرقه اسماعیلیان، سنگ‌های کف حرم مطهر را با سنگ‌های نفیس ایتالیایی عوض کرد. در سال ۱۳۶۹ ه. ق، به دستور محمدرضا شاه پهلوی، کار بازسازی و تعویض آینه‌کاری حرم مطهر که گویا از دوره نادرشاه باقی مانده بود، با آینه‌کاری جدید و زیبایی آغاز شد و تا سال ۱۳۷۰ ه. ق، به طول انجامید و بسیاری از شاعران شیعه به این مناسبت، اشعاری به فارسی و عربی سرودند. همچنین در سال ۱۳۷۰ ه. ق، به اهتمام یکی از اهالی خراسان به نام سید احمد مصطفوی، کتیبه‌های کاشی حرم، بازسازی و تعویض گردید.

[۵۴] [آل محبوبة، جعفر، ماضی النجف وحاضرها، ج ۱، ص ۷۰-۷۱.](#)

تاریخچه صندوقچه و ضریح مطهر

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، خلیفه عباسی هارون الرشید، نخستین کسی بود که برای امام علی (علیه‌السلام) قبر برجسته‌ای ساخت. جنس این قبر، از آجر سفید و طول هر ضلع آن، یک ذراع بود.

[۵۵] [این طاووس، عبدالکریم بن احمد، فرحة الغری فی تعیین قبر امیر المؤمنین علی \(علیه‌السلام\)، ص ۱۴۵.](#)

در نیمه اول قرن هفتم، [المستنصر بالله](#) خلیفه عباسی، صندوقچه سنگی قبر شریف امیرمؤمنان (علیه‌السلام) را بازسازی کرد.

[۵۶] [این طاووس، عبدالکریم بن احمد، فرحة الغری فی تعیین قبر امیر المؤمنین علی \(علیه‌السلام\)، ص ۱۴۴.](#)

در باره جزئیات این صندوقچه، اطلاع دقیقی در دست نیست.

اما با توجه به اینکه از آثار نامبرده، صندوقچه چوبی قبر **موسی کاظم (علیه‌السلام)** از آسیب‌های روزگار در امان مانده است، می‌توان نتیجه گرفت که به احتمال زیاد، صندوقچه قبر امیرمؤمنان (علیه‌السلام) نیز همانند این صندوقچه، با کتیبه‌هایی به خط کوفی آراسته شده بود.

در باره تاریخ نصب نخستین ضریح مشبک بر قبر شریف، اطلاع دقیقی در دست نیست. در سال ۱۱۵۶ ه. ق، به دستور نادرشاه افشار، ضریحی از فولاد بر قبر شریف نصب گردید [۵۷] نجیلی، جعفر، موسوعة النجف الاشراف، ج ۳، ص ۲۹.

که احتمالاً نخستین ضریح نصب شده بر قبر است.

در دوره زندیه، صندوقچه چوبی خاتم و منبتکاری نفیسی به حرم مطهر هدیه گردید که تا به امروز روی قبر شریف، داخل ضریح امروزی، باقی مانده است. در بدنه صندوقچه، نقوش و تزئینات زیبایی از طلا و عاج سفید به کار رفته است و کتیبه‌هایی حاوی سوره‌هایی از قرآن و نیز خطبه پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) در **غیر خ**، به چشم می‌خورد.

همچنین بر اساس کتیبه‌های موجود بر آن، این صندوقچه در سال ۱۲۰۲ ه. ق، به دستور «محمد جعفر بن محمد صادق زند» ساخته شده و نام خطاط کتیبه‌ها، «محمد بن علاءالدین محمدحسینی» و تاریخ نوشتن آن سال ۱۱۹۸ ه. ق و نام نجار و سازنده آن، «محمدحسین نجار شیرازی» ثبت شده است.

[۵۸] آل محبوبه، جعفر، ماضی النجف وحاضرها، ج ۱، ص ۷۳-۷۴.

[۵۹] نجیلی، جعفر، موسوعة النجف الاشراف، ج ۳، ص ۵۲-۵۳.

صندوقچه چوبی خاتم پس از آماده شدن، درون ضریح فولادی نادرشاهی قرار گرفت.

در سال ۱۲۱۱ ه. ق، به دستور آقا محمدخان قاجار، ضریح جدیدی از نقره ساخته شد و آقا محمدعلی هزارجریبی، از علمای شیعه، آن را به نجف آورد و روی قبر شریف نصب کرد. این ضریح، بار دیگر در سال ۱۲۶۲ ه. ق به دستور عباس قلی‌خان، وزیر محمد شاه قاجار، تعویض گردید.

[۶۰] آل محبوبه، جعفر، ماضی النجف وحاضرها، ج ۱، ص ۷۵.

در سال ۱۲۹۸ ه. ق، ضریح نقره‌ای جدیدی با هزینه سیدمحمد شیرازی، معروف به مشیر، ساخته شد که بالای آن، دو قصیده عربی در مدح امیرمؤمنان (علیه‌السلام)، یکی از **ابن**

ابن‌الحدیث و دیگری از شیخ ابراهیم بن صادق عاملی (متوفای ۱۲۷۸ ه. ق) نگاشته شده و بر گداگرد بدنه آن نیز آیت قرآن و اسامی خداوند و اشعار فارسی، ثبت شده بود و نام خطاط کتیبه‌های آن، محمدعلی اصفهانی بود.

[۶۱] تمیمی، محمدعلی، مشهد الامام او مدینه النجف، ج ۱، ص ۲۱۰-۲۱۳.

این ضریح در حال حاضر، در موزه حرم امام علی (علیه‌السلام) نگهداری می‌شود.

ضریح نقره‌ای قاجاری، در سال ۱۳۶۱ ه. ق، با ضریح نقره و طلاکوب جدید و زیبایی، تعویض گردید. این ضریح در شهر بمبئی هند و با هزینه ظاهر سیف‌الدین، ساخته شد و ساخت آن دستکم پنج سال به طول انجامید. در روز نصب آن روی قبر شریف، به تاریخ ۱۳ رجب سال ۱۳۶۱ ه. ق (سالروز میلاد باسعادت امیرمؤمنان (علیه‌السلام))، جشن بزرگی در شهر نجف با حضور علمای شیعه و شخصیت‌ها و بزرگان عراق برپا شد و نوری السعید، نخست‌وزیر وقت عراق، از این ضریح رونمایی کرد. عالمان و شاعران شیعه نیز در این باره اشعاری سرودند و ماده تاریخ آن را به نظم درآوردند. برای ساخت این ضریح، مبلغ هشتاد هزار دینار عراق صرف شد و در بدنه آن، ۱۰، ۵۰۰ متقال طلای خالص و دو میلیون متقال نقره به کار رفت.

[۶۲] تمیمی، محمدعلی، مشهد الامام او مدینه النجف، محمدعلی جعفر التمیمی، ج ۱، ص ۲۱۷-۲۱۹.

[۶۳] آل محبوبه، جعفر، ماضی النجف وحاضرها، ج ۱، ص ۷۵-۷۷.

موضع الاصبغین

موضع الاصبغین یا جایگاه دو انگشت؛ داخل ضریح مطهر امام (علیه‌السلام)، روی ضلع جنوبی صندوقچه چوبی روی قبر و روبه‌روی صورت حضرت، نشانه‌ای به صورت یک دریاچه کوچک، میان یک صفحه فلزی به شکل محراب وجود دارد که به نام موضع الاصبغین (جایگاه دو انگشت) شناخته می‌شود. در ارتباط با این جایگاه، داستان عجیبی مبنی بر وقوع کرامتی از امیرمؤمنان علی (علیه‌السلام) نقل شده است.

«**شیخ جعفر نقدی**» و دیگران، این داستان را به تفصیل از کتب «تذکره المؤمنین» چنین نقل کرده‌اند:

«**مرّة بن قیس**»، مرد فاجر و فاسقی بود که اموال فراوانی داشت. روزی نزد قوم خود، سخن از پدران و اجداد و بزرگان خویش به میان آورد. به او گفتند که بسیاری از آنان به دست علی بن ابی‌طالب (علیه‌السلام) کشته شدند. او از مدفن علی (علیه‌السلام) پرسید و پاسخ دادند که در نجف است. او با لشکری دو هزار نفر، به نجف حمله کرد و اهالی آنجا، از شهر دفاع کردند و میانشان جنگ درگرفت. پس از شش روز، بخشی از حصار نجف، تخریب شد و متجاوزان، وارد شهر شدند. «مرّه»، وارد حرم مطهر شد و خطاب به امام (علیه‌السلام) گفت: «تو پدران و اجداد من را به قتل رساندی!». خواست نیش قبر کند که از ضریح مطهر، دو انگشت شبیه شمشیر نوالفقار، خارج شد و او را به دو نیم کرد و دو نیمه بدن او، به دو سنگ سیاه‌رنگ تبدیل شد. این سنگ‌ها را بیرون دروازه نجف انداختند و هرکس که به زیارت بارگاه امیرمؤمنان (علیه‌السلام) می‌آمد، با پایش به این سنگ‌ها لگ می‌زد و چهارپایان روی آن بول می‌کردند. تا اینکه روزی انسان جاهلی، آنها را به مسجد کوفه برد تا از طریق آن، کسب روزی کند و هرکس بخواهد آن را ببیند، از او مبلغی بگیرد و به مرور زمان، سنگ از بین رفت. همچنین از شیخ قاسم کاظمی، صاحب کتاب «شرح الاستبصار» نقل شده است که کسی را که این دو سنگ را از نجف بیرون برد، و این معجزه آشکار را مخفی کرد، «خدا نیامرزد کسی را که این دو سنگ را از این بارگاه مقدس بیرون برد و این معجزه آشکار را مخفی کرد».

[۶۴] تمیمی، محمدعلی، مشهد الامام (علیه‌السلام) او مدینه النجف، ج ۱، ص ۱۸۸.

[۶۵] نقدی، جعفر، الانوار العلویة والاسرار المرئیة، ص ۴۲۳-۴۳۴.

[۶۶] آل محبوبه، جعفر، ماضی النجف وحاضرها، ج ۱، ص ۳۲۱.

مرحوم **صاحب جواهر** در مبحث «لعن»، اشاره کرده است که لعن کنار اماکن مشرفه، از جمله بین رکن و مقام در **مسجدالحرام**، نزد **قبر پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)** در مدینه منوره و صخره **بیت‌المقدس** و موضع الاصبغین، بالای سر مقس امیرمؤمنان (علیه‌السلام) شدیدتر می‌شود.

[۶۷] نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۳۴، ص ۶۲.

توصیف معماری آستان مقدس

این بارگاه ملکوتی و ضریح مقدس در حقیقت نمایشگاهی تاریخی از هنر اصیل هنرمندان مسلمانی است که به لحاظ زیبایی یکی از شاهکارهای بی‌بدیل را در حوزه‌های مختلف از جمله معماری رقم زده‌اند.

— صحن و حجره‌ها

صحن آستان از سه جهت شمالی، شرقی و جنوبی، حرم مطهر امام علی (علیه‌السلام) را احاطه کرده و مساحت آن، نزدیک هشت هزار مترمربع است. گرداگرد صحن، حجره‌ها و ایوان‌ها و پشت آن، حصار بیرونی آستان مقدس قرار دارد. ارتفاع حصار ۱۷ متر، طول دو ضلع غربی و شرقی آن ۸۴ متر، طول ضلع شمالی آن ۸۴ متر و ضلع جنوبی آن ۷۵ متر است.

طول دو ضلع غربی و شرقی صحن ۷۷ متر و طول دو ضلع شمالی و جنوبی آن، ۷۲ متر است. حجره‌ها و ایوانچه‌های اطراف صحن، در دو طبقه ساخته شده است. تعداد ایوان‌های طبقه اول در هریک از دو ضلع شرقی و غربی، چهارده ایوانچه و در هریک از دو ضلع شمالی و جنوبی، سیزده ایوانچه است که بدین ترتیب، مجموع ایوانچه‌های طبقه اول، ۵۴ ایوانچه است. در طبقه اول به علت اینکه بعضی از حجره‌ها به یکدیگر متصل است، تعداد حجره‌ها از تعداد ایوانچه‌ها، کمتر است. تعداد حجره‌های طبقه دوم در هریک از دو ضلع شرقی و غربی، بیست حجره و در هریک از دو ضلع شمالی و جنوبی، نوزده حجره است که بدین ترتیب، تعداد حجره‌ها در طبقه دوم، به ۷۸ حجره می‌رسد. در گذشته از حجره‌های اطراف صحن، برای سکونت و اقامت طلاب حوزه علمیه نجف یا درس و بحث آنها استفاده می‌شد. اما پس از انتقاله مردم عراق، رژیم بعثی عراق، طلاب را از این حجره‌ها بیرون کرد و از آن تاریخ تاکنون، بیشتر این حجره‌ها، خالی و بدون استفاده است.

← دروازه‌های صحن

صحن آستان مقدس علوی، در زمان **شاه عباس صفوی**، چهار دروازه داشت و در دوره عثمانی نیز، یک دروازه دیگر افزوده شد. [۴۸] آل محبوبه، جعفر، ماضی النجف وحاضرها، ج ۱، ص ۵۶-۶۰. بدین ترتیب، امروزه تعداد آنها، پنج دروازه است که عبارت‌اند از:

← بلب السوق الكبير

بلب السوق الكبير؛ که به دروازه امام رضا (علیه‌السلام) نیز شناخته می‌شود و ورودی اصلی آستان به شمار می‌آید. مناره بزرگ ساعت، بالای این دروازه نصب شده [۴۹] دجیلی، جعفر، موسوعة النجف الاشراف، ج ۳، ص ۲۲. و در ضلع شرقی آستان و روبه‌روی ایوان اصلی حرم مطهر واقع است.

← بلب الطوسی

بلب الطوسی؛ در سمت شمالی آستان واقع است و روبه‌روی آن، خیابان شیخ طوسی و مسجد و مرقد وی واقع است.

← بلب القبلة

بلب القبلة؛ در سمت جنوبی آستان واقع است و بیرون آن، خیابان الرسول (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و بازار حویث قرار دارد.

← بلب الفرج

بلب الفرج یا بلب سلطانی؛ در سمت غربی آستان واقع است و به علت اینکه در ایام سلطان عبدالعزیز عثمانی در سال ۱۲۷۹ ه. ق باز شد، به دروازه سلطانی شناخته می‌شود. به علت اینکه مسیر بیرون آن، به **مقام حضرت مهدی (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف)** منتهی می‌شود، به بلب الفرج نیز شناخته می‌شود. [۷۱] آل محبوبه، جعفر، ماضی النجف وحاضرها، ج ۱، ص ۹۰.

← بلب مسلم بن عقیل

بلب مسلم بن عقیل؛ این ورودی، در سمت راست دروازه بزرگ و اصلی آستان قرار دارد.

حرم مطهر و رواق‌ها

حرم مطهر، میل صحن واقع شده و نمای آن، به شکل مربعی است که طول هر ضلع آن سیزده متر و مساحت آن، ۱۶۹ مترمربع است. گرداگرد حرم، رواق‌های مستطیل شکلی وجود دارد که طول هر ضلع آن، سی متر است. در این رواق‌ها، چهار ورودی به صحن باز می‌شود که عبارت‌اند از:

۱. البلب الكبير یا ورودی بزرگ که وسط ایوان طلا قرار دارد. دری که پیش‌تر در اینجا وجود داشت، «حاج **محمدحسین خان اصفهانی**»، صدراعظم قاجار، در سال ۱۲۱۹ ه. ق نصب کرده بود. سپس در سال ۱۳۷۳ ه. ق، این در با در طلاکوب جدیدی تعویض گردید که «حاج میرزا مهدی مقدم» و برادرزاده‌های وی، با هزینه نیم میلیون تومان، ساخته و به آستان مقدس هدیه کرده بودند.

[۷۱] دجیلی، جعفر، موسوعة النجف الاشراف، ج ۳، ص ۲۶.

۲. ورودی مجاور مناره شمالی که به مقبره علامه حلی متصل است و در سال ۱۳۷۳ ه. ق، ایجاد شده است.

۳. ورودی شمالی رواق که روبه‌روی بلب طوسی صحن مطهر، قرار دارد.

۴. ورودی جنوبی رواق که به بلب المراد شناخته می‌شود و روبه‌روی بلب القبلة صحن مطهر قرار دارد و دارای در نقره‌ای طلاکوبی است که در سال ۱۳۴۱ ه. ق، نصب شده است.

[۷۲] دجیلی، جعفر، موسوعة النجف الاشراف، ص ۲۷.

حرم مطهر دارای سه ایوان اصلی است که عبارت‌اند از:

← ایوان طلا

زیباترین و باشکوه‌ترین ایوان حرم است که پایین پای مبارک و در سمت مشرق حرم، واقع شده و روبه‌روی آن، بلب السوق الکبیر قرار دارد. ارتفاع این ایوان، چهل متر و طول آن، ۴۵ متر است. تمام نمای بیرونی ایوان، کناره‌ها و دیوارها تا سقف و طاق آن، با طلای نلب پوشش داده شده است. طلاکاری ایوان، هم‌زمان با طلاکاری گنبد و گلدسته‌های حرم، به دستور نادرشاه افشار صورت گرفته است.

[۷۳] شیروانی، زین العابدین، بستان السیاحه، ص ۵۷۲.

در جبهه ایوان نیز کتیبه‌ای وجود دارد که بیانگر طلاکاری ایوان و گنبد، به دستور این پادشاه، در سال ۱۱۵۶ ه. ق است.

[۷۴] آل محبوبه، جعفر، ماضی النجف وحاضرها، ج ۱، ص ۶۴-۶۵.

[۷۵] تمیمی، محمدعلی، مشهد الامام او مدینه النجف، ج ۱، ص ۲۳۰.

← ایوان علما

این ایوان در ضلع شمالی رواق حرم مطهر قرار دارد و به علت اینکه عالمان زیادی در این ایوان دفن شده‌اند، به «ایوان العلماء» شهرت یافته است. کاشی‌کاری این ایوان که قدیمی‌ترین کاشی‌کاری باقی‌مانده در صحن مطهر امیرمؤمنان (علیه‌السلام) به شمار می‌آید، از دوره نادرشاه افشار است. در این ایوان، کتیبه‌ای وجود دارد که قصیده‌ای از «قوم‌الدین»، در شانزده بیت، در مدح دوازده امام بر آن نوشته شده است. در پایان کتیبه، نام خطاط آن، کمال‌الدین حسین گلستانه اصفهانی و تاریخ آن ۱۱۶۰ ه. ق، ثبت گشته است.

[۷۶] آل محبوبه، جعفر، ماضی النجف وحاضرها، ج ۱، ص ۹۱-۹۳.

← ایوان سوم

ایوان سوم قرینه ایوان علما است که در ضلع جنوبی آن قرار دارد و بر روی آن ناودان طلا نصب است.

گنبد و گلدسته‌ها

گنبد کنونی حرم، از نوع دوپوش است. ارتفاع پوسته بیرونی گنبد ۴۲ متر، قطر آن ۱۶ متر و محیط آن، ۵۰ متر است. ارتفاع پوسته داخلی گنبد ۳۵ متر و قطر آن ۱۲ متر است. گنبد بنا، دارای گردن عریض به ارتفاع دوازده متر است که میان آن، دوازده پنجره وجود دارد. در طرفین (شمالی و جنوبی) ایوان طلا نیز دو گلدسته وجود دارد که ارتفاع هر یک ۳۵ و قطر آن ۱/۵ متر است.

گنبد و گلدسته‌های آستان تا پیش از دوره نادرشاه دارای پوشش کاشی بود. اما در سال ۱۱۵۶ ه. ق، به دستور نادرشاه، طلاکاری گردید و بر جبهه ایوان طلا نیز کتیبه‌ای بیانگر این اقدام نادرشاه وجود دارد. شعرای شیعه، اشعاری در مدح این اقدام نادرشاه سرودند و تاریخ آن را به نظم درآوردند. برخی از این ابیات، روی دو گلدسته حرم، ثبت شده است.

[۷۷] آل محبوبه، جعفر، ماضی النجف وحاضرها، ج ۱، ص ۶۴-۶۷.

گنبد حرم پس از طلاکاری آن، چندین مرتبه بازسازی و اصلاح شده است؛ از جمله در سال ۱۳۰۴ ه. ق، شکافی در گنبد پدید آمد. از این‌رو با نظارت دو تن از معماران برجسته، به نام‌های حاج محسن و حسین شمس، پوشش الواح طلا را از گنبد برداشتند و برای گنبد، پوششی از آهن ایجاد کردند و سپس الواح طلا را دوباره روی گنبد قرار دادند. همچنین در سال ۱۳۴۷ ه. ق بعضی از الواح طلا سست گردید؛ به‌گونه‌ای که آب باران، به داخل سطح گنبد راه پیدا می‌کرد. از این‌رو الواح سست‌شده، برداشته شد و محل آن در گنبد، بازسازی گردید. آن‌گاه الواح طلا دوباره به‌جای خود بازگردانده شد.

[۷۸] آل محبوبه، جعفر، ماضی النجف وحاضرها، ج ۱، ص ۶۷-۶۸.

گلدسته‌های حرم نیز پس از طلاکاری، چند بار بازسازی شده است؛ از جمله در سال ۱۲۳۶ ه. ق الواح طلا سست شد و از بدنه گلدسته‌ها فرو ریخت که به دستور محمدحسین خان اصفهانی، صدر اعظم فتحعلی‌شاه قاجار، بازسازی گردید.

در سال ۱۲۸۱ ه. ق، به دستور **سلطان عبدالعزیز خان عثمانی**، همه الواح طلای گلدسته جنوبی برچیده شد و مناره به‌طور کامل تخریب گردید و از نو ساخته شد و پوشش طلای آن را نیز به‌جای خود بازگرداندند. سیدمحمدعلی بن ابوالحسن عاملی نجفی، شاعر شیعه، در یکی از قصاید خود، این اقدام سلطان عثمانی را ستایش کرده و تاریخ آن را به نظم درآورده است.

[۷۹] آل محبوبه، جعفر، ماضی النجف وحاضرها، ج ۱، ص ۶۸-۶۹.

در سال ۱۳۱۵ ه. ق نیز نیمه بالایی گلدسته شمالی، به دستور سلطان عبدالحمید خان عثمانی، تخریب و بازسازی گردید و الواح طلا که پیش از تخریب گلدسته از بدنه آن برچیده شده بود، دوباره نصب گردید. این بازسازی در ماه جمادی‌الثانی سال ۱۳۱۶ ه. ق، صورت گرفت. مشابه همین بازسازی نیز، در سال ۱۳۶۷ ه. ق تکرار شد.

[۸۰] آل محبوبه، جعفر، ماضی النجف وحاضرها، ج ۱، ص ۶۹.

← ناودان طلا

وسط بالاترین نقطه ایوان‌های ضلع جنوبی، رو به قبله (دقیقاً روبه‌روی صورت مبارک)، ناودان طلا قرار دارد که تنها راه خروجی آب باران، از بالای گنبد و سقف ایوان و حرم مطهر می‌باشد. می‌گویند برخی از مردم، این ناودان را همانند **ناودان طلای کعبه** می‌دانند؛ به‌طوری که هنگام بارش باران، آب آن را به نیت شفا جمع می‌کنند. برخی از زائران نیز زیر

ناودان، دو رکعت نماز بجا می‌آورند و با توسل به امام علی (علیه‌السلام)، حاجت خود را از خدا طلب می‌کنند. البته بدون شک و براساس روایت موجود، نماز به قصد قربت در حرم هریک از امامان (علیهم‌السلام)، فضیلت دارد.

[۸۱] [جر عاملی، محمد بن حسین، وسائل الشیعة، ج ۱۴، ص ۵۲۰-۵۲۱.](#)

اما درباره ویژگی ناودان طلای حرم امام علی (علیه‌السلام) و نماز زیر آن، هیچ روایت یا قولی از علماء وارد نشده است.

← بناهای وابسته به حرم مطهر

مجاور دیوار صحن مطهر، مجموعه‌ای از بناها وجود دارد که برخی از آنها طی قرن بیستم، به علت توسعه خیابان مشرف بر صحن مطهر، از بین رفتند. در برخی از بناها نیز، قسمتی از آنها از بین رفته است و بعضی دیگر از آن بناها، بر اثر اصلاحات مستمری که هنوز در ضریح مقدس در حال انجام است، دستخوش تغییراتی شده‌اند. این بناها عبارتند از:

← مسجد الخضراء

این مسجد در ضلع شرقی صحن مطهر واقع شده و از ساخته‌های قرن هفتم هجری است دو دارای در است که یکی داخل صحن (سومین ایوان سمت راست بلب مسلم ابن عقیل) و دیگری بیرون صحن قرار دارد. این مسجد در سال ۱۳۷۵ ه. ق توسط شهید [آیت‌الله انصاری](#) بازسازی کامل شد و محل تدریس «[آیت‌الله‌العظمی سیدابوالقاسم خوئی](#)» بوده است و هم‌اکنون، دیوار حائل میان مقبره ایشان (حجره ۳۱) و مسجد را برداشته و آن را با پنجره‌های مشبک، پوشش داده‌اند.

[۸۲] [علوی، سیداحمد، راهنمای مصور سفر زیارتی عراق، علوی، ص ۱۲۰.](#)

← المدرسة الغرویه

در قسمت شمال صحن مطهر، حسینیه‌ای واقع شده که در گذشته آن را المدرسة الغرویه می‌خواندند

[۸۳] [قوچانی، سیدمحمدحسن، سیاحت شرق، ص ۹۹.](#)

و در آن، از ایوان سوم، از زاویه شمال شرقی باز می‌شود. بنای آن را «سید محسن زینی» از نیکوکاران نجف ساخته است و برای نماز، مراسم و استراحت زائران به‌کار می‌رفته است. این بنا، سال‌ها به‌صورت خرابه‌ای رها شده مانده بود که پس از سقوط رژیم صدام، تولیت آستان مقدس علوی زیر نظر «[آیت‌الله‌العظمی سیستانی](#)» به تکمیل و بازسازی آن اقدام نمود و هم‌اکنون آماده بهره‌برداری است.

[۸۴] [علوی، سیداحمد، راهنمای مصور سفر زیارتی عراق، ص ۱۲۱.](#)

← تکیه بکتاشیه

این تکیه در شمال مسجد الراس و ضلع غربی حرم مطهر واقع است. دارای سه در ورودی است که یک در آن، به ضلع غربی بیرون حرم و دو در دیگر، به ایوان‌های داخل صحن باز می‌شود.

[۸۵] [علوی، سیداحمد، راهنمای مصور سفر زیارتی عراق، ص ۱۲۲.](#)

تکیه بکتاشیه در دوره عثمانی ساخته شده و از آن برای اقامت درویشان، استفاده می‌شده است. این مکان در گذشته، دارای اوقاف فراوانی بوده است. ساختمان آن تا حدودی شبیه صحن آستان علوی است و در ساخت آن از قالب‌های سنگی بزرگ استفاده شده است.

[۸۶] [آل محبوبة، جعفر، ماضی النجف وحاضرها، ج ۱، ص ۹۱.](#)

← صحن حضرت فاطمه

قسمت غربی حرم امیرمؤمنان (علیه‌السلام) در طرح توسعه، به نام حضرت فاطمه زهرا (سلام‌الله‌علیها) نامیده شده است. این صحن، از ضلع غربی حرم تا مقام امام زین‌العابدین (علیه‌السلام) در غرب نجف، امتداد می‌یابد و مساحت بسیار وسیعی را دربر می‌گیرد. با اجرای این طرح، فضای کلی حرم امام علی (علیه‌السلام) تا ۱۴۰ هزار مترمربع، گسترش می‌یابد و مساحت صحن حضرت فاطمه (سلام‌الله‌علیها)، نیز ده برابر مساحت فعلی حرم خواهد بود. این طرح از سال ۱۳۸۷ ه. ش، با همکاری دانشگاه شهید بهشتی و برخی از دانشگاه‌های دیگر ایران، با هزینه‌ای معادل هشتصد میلیارد تومان، آغاز شده است.

[۸۷] [علوی، سیداحمد، راهنمای مصور سفر زیارتی عراق، ص ۱۲۶.](#)

← مسجد الراس

در ضلع غربی حرم مطهر امام علی (علیه‌السلام)، مسجدی وجود داشت که به «مسجد الراس» شناخته می‌شود. درباره علت نامگذاری این مسجد، دو قول وجود دارد: یکی به سبب قرار گرفتن مسجد در بالای سر مدفن شریف امیرمؤمنان (علیه‌السلام) می‌باشد و دیگری، به علت این است که بنا بر قولی، سر بریده حضرت امام حسین (علیه‌السلام)، در این محل دفن شده است.

گفتنی است که براساس برخی اقوال، سر شریف امام حسین (علیه‌السلام) در مجاورت یا نزدیک مدفن امیرمؤمنان (علیه‌السلام) در نجف، به خاک سپرده شده است.

← مدفن رس الحسین

درباره محل دفن سر شریف امام حسین (علیه‌السلام)، اقوال متعددی ذکر شده است که مهم‌ترین آنها، به شرح زیر است:

• کربلا:

مشهور میان علمای شیعه، آن است که سر شریف امام حسین (علیه‌السلام) به کربلا بازگردانده شده و نزد بدن مطهر آن حضرت دفن شده است.

• بقیع مدینه:

بر اساس برخی اقوال، **یزید**، سر امام حسین (علیه‌السلام) را برای عامل خود در مدینه، عمرو بن سعید بن عاص، فرستاد و او سر شریف را کنار قبر حضرت فاطمه زهرا (سلام‌الله‌علیها) به خاک سپرد.

[۸۸] این سعد، محمد بن سعد، ترجمه الامام حسین (علیه‌السلام) و مقتله من القسم غیر المطبوع من کتب الطبقات الکبری، ص ۸۵.

[۸۹] خوارزمی، موفق بن احمد، مقتل الحسین، ج ۲، ص ۸۳.

[۹۰] ابن جوزی، یوسف، تنکرة الخواص، ص ۲۳۹.

[۹۱] ابن کثیر، اسماعیل بن کثیر، البدایة و النهایة، ج ۸، ص ۲۰۴.

[۹۲] ابن عماد حنبلی، عبدالحی بن احمد، شذرات الذهب فی اخبار من ذهب، ابن عماد الحنبلی، ج ۱، ص ۲۷۵.

• دمشق:

برخی مورخان نیز اشاره کرده‌اند که پس از آوردن سر امام (علیه‌السلام) به دمشق، سر شریف در خزانه امویان باقی ماند تا اینکه پس از مدتی، آن را از آنجا خارج نموده و دفن کردند.

[۹۳] خوارزمی، موفق بن احمد، مقتل الحسین، ج ۲، ص ۸۳.

[۹۴] ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، ج ۶۹، ص ۱۶۱.

[۹۵] ابن جوزی، یوسف، تنکرة الخواص، ص ۲۳۹.

[۹۶] ابن کثیر، اسماعیل بن کثیر، البدایة و النهایة، ج ۸، ص ۲۰۴.

برخی نوشته‌اند کسی که سر را از خزانه، خارج و دفن کرد «**سلیمان بن عبدالملک اموی**» بود.

[۹۷] خوارزمی، موفق بن احمد، مقتل الحسین (علیه‌السلام)، ج ۲، ص ۸۳.

[۹۸] ابن عساکر، علی بن حسن، ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، ج ۶۹، ص ۱۶۱.

خوارزمی افزوده است زمانی که «**عمر بن عبدالعزیز**» به خلافت رسید، سر را از آنجا خارج کرد. اما مشخص نشد با آن، چه کرد؛ برخی احتمال داده‌اند که او، سر را به کربلا بازگرداند.

[۹۹] خوارزمی، موفق بن احمد، مقتل الحسین (علیه‌السلام)، ج ۲، ص ۸۴.

بر اساس قول دیگری، عمر بن عبدالعزیز سر را از جای خود خارج نکرد. بلکه عباسیان پس از ورود به دمشق، سر را از محل دفن آن خارج کردند و با خود به محل نامعلومی بردند.

[۱۰۰] ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، ج ۶۹، ص ۱۶۱.

• قاهره:

در زمان خلافت فاطمیان مصر، در شهر عسقلان فلسطین، زیارتگاهی وجود داشته که محل دفن سر امام حسین (علیه‌السلام) به شمار می‌آمده است. «طلانغ بن رزیک»، وزیر الفانز، خلیفه فاطمی، از ترس آنکه صلیبیان، عسقلان را اشغال کنند، تصمیم گرفت سر امام حسین (علیه‌السلام) را از آنجا به قاهره منتقل کند و بدین منظور در «بَلْب رُوَیْلَم» قاهره، مسجدی برای دفن کردن سر بنا کرد. اما پس از رسیدن سر به قاهره، به دستور الفانز، آن را به کاخ‌های خلفای فاطمی منتقل کردند و پس از ساختن زیارتگاه مخصوصی در سال ۵۴۹ ه. ق، سر را در آنجا دفن کردند.

[۱۰۱] ابن عبدالظاهر، عبدالله بن عبدالظاهر، الروضة البهیة الزاهرة فی خطط المعزیة القاهرة، ص ۳۰.

مورخ دیگری گفته است که سر را در سال ۵۴۸ ه. ق، به قاهره منتقل کردند و در سرداب قصر زمرد قرار دادند و سپس نزدیک «قبه الدیلم» دفن کردند.

[۱۰۲] مقریزی، احمد بن علی، الخطط المقریزیة، ج ۲، ص ۲۰۴.

امروزه زیارتگاه راس الحسین (علیه‌السلام) قاهره، از زیارتگاه‌های مهم و مشهور قاهره به شمار می‌آید و نزد مردم مصر، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

[۱۰۳] ابن نماحی، محمد بن جعفر، مثیر الاحزان، ص ۱۰۷.

• نجف اشرف:

قول دیگر درباره محل دفن سر امام حسین (علیه‌السلام)، شهر نجف است. منبای این قول، روایاتی است که در برخی منابع حدیثی مهم شیعه نقل شده است؛ از جمله **شیخ کلینی** و **ابن قولویه** روایت کرده‌اند که حضرت امام صادق (علیه‌السلام) به همراه فرزندانش **اسماعیل** و **یزید بن عمر بن طلحه**، از حیره به قصد زیارت امیرمؤمنان (علیه‌السلام) به نجف رفتند و هر سه در آنجا نماز خواندند. سپس امام (علیه‌السلام) به فرزندانش اسماعیل گفت: بایست و بر جدت حسین بن علی (علیه‌السلام) سلام بده. راوی از امام پرسید: «آیا امام حسین (علیه‌السلام) در کربلا نیست؟» حضرت فرمود: «بلی. اما هنگامی که سر مطهر آن حضرت را به شام آوردند، یکی از دوستان ما آن را ربود و کنار امیرمؤمنان (علیه‌السلام) دفن کرد.»

[۱۰۴] کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۴، ص ۵۷۱.

[۱۰۵] ابن قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ص ۳۱.

[۱۰۶] ذهنی تهرانی، محمدجواد، ترجمه کامل الزیارات، ص ۹۷.

کلینی و ابن قولویه، روایت دیگری نیز نقل کرده‌اند که «**ابن بن تغلب**» می‌گوید: همراه امام جعفر صادق (علیه‌السلام) بودم. ایشان از پشت کوفه عبور کرد و در جایی، از مرکب پیاده شد و دو رکعت نماز خواند. بعدانگی جلو رفت و دو رکعت دیگر نماز خواند. سپس کمی حرکت کرد و باز پیاده شد و دو رکعت نماز خواند.

سپس فرمود: «اینجا قبر امیرمؤمنان (علیه‌السلام) است». عرض کردم: «فدایت شوم! پس آن دو مکن که در آن نماز خواندید، چه بود؟» حضرت فرمود: «یکی مکن سر امام حسین (علیه‌السلام) بود و دیگری، جای منبر قائم (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف)».

[۱۰۷] کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۴، ص ۵۷۱.

[۱۰۸] ابن قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ص ۳۱.

[۱۰۹] ذهنی تهرانی، محمدجواد، ترجمه کامل الزیارات، ص ۹۸.

در روایت سومی نیز از حضرت امام صادق (علیه‌السلام) نقل شده است که فرمود:

«وقتی به غری (نجف) وارد شدم، دو قبر می‌بینی: قبر بزرگ و قبر کوچک. قبر بزرگ، قبر امیرمؤمنان (علیه‌السلام) است و قبر کوچک، محل دفن سر حسین بن علی (علیه‌السلام) است.»

[۱۱۰] ابن قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ص ۳۱-۳۲.

[۱۱۱] ذهنی تهرانی، محمدجواد، ترجمه کامل الزیارات، ص ۹۹.

همچنین در روایت دیگری از «یونس بن طیلب» نقل شده است که به همراه امام صادق (علیه السلام) از حیره خارج شد و امام (علیه السلام) در دو نقطه نزدیک به یکدیگر، نماز خواند و بعد به راوی گفت که یکی از این دو جا، قبر امیرمؤمنان (علیه السلام) و دیگری، منفی راس الحسین (علیه السلام) است که آن را پس از فرستادن به شام، به کوفه بازگرداندند و خداوند آن را به نزد امیرمؤمنان (علیه السلام) فرستاد. پس سر با جسد و جسد با سر است.

[۱۱۲] این قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ص ۳۱-۳۲.

[۱۱۳] ذهنی تهرانی، مجتواد، ترجمه کامل الزیارات، ص ۱۰۵-۱۰۶.

با استناد به این روایت، برخی معتقدند که مدفن شریف سر امام حسین (علیه السلام)، کنار قبر مطهر امیرمؤمنان (علیه السلام) و در محلی که امروزه به مسجد الراس شهرت یافته است، قرار دارد. اما براساس دیدگاه دیگری، محل دفن سر بریده امام (علیه السلام) که در روایت فوق نیز به آن اشاره شده منطبق بر مسجد حنانه، در شرق نجف، دانسته شده است که امروزه در آنجا، ضریحی منسوب به سر امام حسین (علیه السلام) وجود دارد که در ادامه بحث به آن، اشاره خواهیم کرد.

همچنین گفتنی است، در کتب ادعیه، زیارتنامه‌های برای امام حسین (علیه السلام) وارد شده است که خواندن آن، به ویژه در حرم امیرمؤمنان (علیه السلام) مستحب است. برخی علما افزون بر روایت بیان شده، این زیارتنامه را نیز قرینه‌ای بر وجود سر امام حسین (علیه السلام) در روضه مطهر امام علی (علیه السلام) در نجف دانسته‌اند. به هر حال، همانگونه که اشاره شد، بیشتر علما و مشاهیر شیعه، از دیرباز تکتون معتقدند سر مبارک امام (علیه السلام) به بن آن حضرت در کربلا ملحق گردیده و در آنجا به خاک سپرده شده است.

مقام‌های ائمه در محدوده حرم

در محدوده حرم امیرمؤمنان (علیه السلام) مقام‌هایی منسوب به چند تن از ائمه (علیهم السلام) وجود داشته است که مناسفانه در جریان توسعه حرم مطهر، از بین رفته است. این مقام‌ها عبارت‌اند از:

• مقام امام زین‌العابدین (علیه السلام):

این مقام، متصل به صحن حرم امیرمؤمنان (علیه السلام) از سمت غربی آن قرار داشته است. اما در نتیجه احداث ورودی غربی صحن شریف، از بین رفته است.

[۱۱۴] آل محبوبه، جعفر، ماضی النجف وحاضرها، ج ۱، ص ۹۵.

• مقام امام جعفر صادق (علیه السلام):

این مقام، نزدیک مسجد الراس و سمت چپ کسی که از باب الفرج (در جنوب غربی حرم) وارد می‌شود، قرار داشته است. این مقام که مساحتی حدود صد متر مربع و گنبدی سفیدرنگ داشت، تا حدود پنجاه سال گذشته، پایرجا بود. اما اکنون اثری از آن، باقی نمانده است.

[۱۱۵] علوی، سیداحمد، راهنمای مصور سفر زیارتی عراق، ص ۱۲۳.

• ساباط (گنر) امام زمان (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف):

«سیدبهاء‌الدین حسینی نیلی»، از علمای قرن هشتم هجری، نقل کرده است که در سال ۷۲۰ه. ق، حضرت مهدی (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) شبی به خانه یکی از شیعیان که فلج بود، آمد و او را شفا داد و سپس او را به یک ساباط (گنر) برد که متصل به دیوار حرم امام علی (علیه السلام) بود

و به او گفت: «این ساباط، محل رفت‌وآمد من برای زیارت جدم امیرمؤمنان (علیه السلام) است. پس هر شب آن را ببند». از آن زمان، این ساباط به زیارتگاه مردم نجف تبدیل شد و هرکس برای آنجا نذری می‌کرد، حاجتش برآورده می‌شد.

[۱۱۶] نیلی، بهاء‌الدین، السلطان المفزع عن اهل الامان، ص ۴۷-۴۸.

[۱۱۷] مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۷۴.

با توجه به توسعه‌های مکرر آستان مقدس پس از تاریخ گفته شده، این ساباط به احتمال زیاد در محدوده صحن شریف قرار گرفته و امروزه نشانی از آن باقی نمانده است.

فهرست منابع

- قرآن کریم.
- فرحة الغری فی تعیین قبر امیرمؤمنان علی (علیه السلام) فی النجف، غیث‌الدین عبدالکریم بن احمد الحسینی (ابن طاووس)، تحقیق: محمد مهدی نجف، النجف، العتبة العلوية المقدسة، ۱۴۳۱ه. ق - ۲۰۱۰م.
- کامل الزیارات، جعفر بن محمد بن جعفر (این قولویه قلمی)، تصحیح: بهراد الجعفری، ط ۱، تهران، صدوق، ۱۳۷۵ه. ش.
- کامل الزیارات (ترجمه فارسی)، جعفر بن محمد بن جعفر (این قولویه قلمی)، ترجمه: مجتواد ذهنی تهرانی، تهران، پیام حق، ۱۳۸۷ه. ش.
- امالی شیخ طوسی (ترجمه فارسی)، محمد بن حسن (شیخ طوسی)، ترجمه: صلیح حسن‌زاده، چپ ۱، قم، اندیشه‌های، ۱۳۸۸ه. ش.
- من لا یحضره الفقیه، محمد بن علی بن بابویه القمی (الشیخ الصدوق)، تحقیق: السید حسن الموسوی الخرسان، طهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۱۰ه. ق.
- تاریخ مدینه دمشق، علی بن الحسن الشافعی دمشقی (ابن عساکر)، تحقیق: علی شیری، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۵ه. ق - ۱۹۹۵م.
- مقاتل الطالبیین، ابوالفرج الاصفهانی، تحقیق: السید احمد صقر، بیروت، مؤسسة الاعلمی، ۱۴۰۸ه. ق - ۱۹۸۷م.
- الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، محمد بن محمد بن نعمان (الشیخ المفید)، تحقیق: مؤسسة آل‌البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث، ط ۲، بیروت، دار المفید، ۱۴۱۴ه. ق - ۱۹۹۳م.
- ارشاد القلوب، حسن بن محمد (الدلمی)، ط ۲، قم، نوری‌القربی، ۱۴۲۹ه. ق.
- حیاة حیوان الکبری، محمد بن موسی (المیری)، ط ۱، بیروت، دار ومکتبة الهلال، ۲۰۰۷م.
- سفرنامه ابن بطوطه، ابن بطوطه، ترجمه: محمدعلی موحد، چپ ۵، مؤسسه انتشارات آگاه، ۱۳۷۰ه. ش.
- صورة الارض، محمد بن حوقل النصبی (ابن حوقل)، بیروت، دار مکتبة الحیاة، ۱۹۹۲م.
- نزهة القلوب، حمدالله بن ابی‌بکر مستوفی قزوینی، به کوشش: سید محمد دبیرسیاقی، چپ ۲، قزوین، طه، ۱۳۷۸ه. ش.
- دایرة‌المعارف تشیع، زیر نظر: احمد صدر حاج سید جوادی، بهاء‌الدین خرمشاهی و کامران قاضی. تهران، نشر شهید محبی.
- عدة الطالب فی انساب آل ابی‌طالب، جمال‌الدین احمد بن علی الحسینی (ابن عنبة)، لجنة احیاء التراث، بیروت، منشورات دار الکتب الحیاة، بی‌تا.
- موسوعة النجف الاشرف، جعفر الجبلی، بیروت، دار الاضواء، ۱۴۱۳ه. ق - ۱۹۹۳م.
- ماضی النجف وحاضرها، جعفر آل‌محبوبه، بیروت، دار الاضواء، ۱۴۰۶ه. ق - ۱۹۸۶م.
- مشهد الامام او مدینه النجف، محمدعلی جعفر التمیمی، نجف، المطبعة الحیدریة، ۱۳۷۴ه. ق - ۱۹۵۵م.
- الانوار العلویة والاسرار المرتضویة، جعفر النقذی، ط ۲، النجف، المطبعة الحیدریة، ۱۳۸۱ه. ق - ۱۹۶۲م.
- جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، محمدحسن النجفی (صاحب الجواهر)، تحقیق: محمود القوجانی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- وسائل الشیعة، محمد بن الحسن (الحر العاملی)، ط ۱، قم، مؤسسة آل‌البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث، ۱۴۱۲ه. ق.
- راهنمای مصور سفر زیارتی عراق، سیداحمد علوی، قم، معروف، ۱۳۸۹ه. ش.
- ترجمة الامام الحسین (علیه السلام) و مقتله من القسم غیر المطبوع من کتاب الطبقات الکبیر لابن سعد، تحقیق: السید عبدالعزیز الطباطبائی، ط ۱، بیروت، مؤسسة آل‌البيت (علیهم السلام)

- لاحياء التراث، ١٤١٦هـ. ق - ١٩٩٥م.
- مقتل الحسين، موفق بن احمد (الخوارزمي)، تحقيق: الشيخ محمد السماوي، ط ١، قم، انوار الهدى، ١٤١٨هـ. ق.
 - تنكرة الخواص، سبط ابن الجوزي، قم، الشريف الرضي، ١٤١٨هـ. ق - ١٣٧٦هـ. ش.
 - البداية و النهاية، ابوالفداء اسماعيل بن كثير المشقي (ابن كثير)، تحقيق: علي شبري، ط ١، بيروت، دار لحياء التراث العربي، ١٤٠٨هـ. ق - ١٩٨٨م.
 - شذرات الذهب في اخبار من ذهب، عبدالحق بن احمد (ابن عماد الحنبلي)، تحقيق: محمود الارناؤوط، ط ١، دمشق، دار ابن كثير، ١٤٠٦هـ. ق - ١٩٨٦م.
 - مثير الاحزان، ابن نما الحلبي، ط ٣، قم، مدرسه الامام المهدي، ١٤٠٦هـ. ق.
 - الروضة البهية الزاهرة في خطط المعزية القاهرة، عبدالله بن عبدالظاهر مصري (ابن عبدالظاهر)، تحقيق: ايمن فؤاد سيد، ط ١، القاهرة، مكتبة الدار العربية للكتاب، ١٤١٧هـ. ق - ١٩٩٦م.
 - الخطط المقربية (المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار)، (المقربي)، تحقيق: محمد زينهم و مديحة الشرفاوي، القاهرة: مكتبة مدبولي، ١٩٩٨م.
 - الكافي، محمد بن يعقوب الكليني، تصحيح: علي اكبر الغفاري، تهران، دار الكتب الاسلامية.
 - السلطان المفرج عن اهل الايمان فيمن راى صاحب الزمان، علي بن عبدالكريم (بهاءالدين النيلي)، تحقيق: قيس الطمار، قم، دليل ما، ١٤٢٦هـ. ق.
 - بستان السليحة، زين العابدين شيرواني، ناشر: احمدي (چاپخانه)، ايران - تهران، ١٣١٥ش.

پاڻويس

١. [↑ ابن طاووس، عبدالکريم بن احمد، فرحة الغری في تعيين قبر امير المؤمنين علی \(عليه السلام\)، ص ٩٣-٩٤.](#)
٢. [↑ ابن قولويه، جعفر بن محمد، كامل الزيارات، ص ٢٥.](#)
٣. [↑ ذهني تهراني، محجود، ترجمه كامل الزيارات، ص ٧٧.](#)
٤. [↑ حسن زاده، صادق، ترجمه امالي شيخ طوسي، ص ٦٤٨-٦٤٩.](#)
٥. [↑ ابن قولويه، جعفر بن محمد، كامل الزيارات، ص ٢٦-٢٧.](#)
٦. [↑ ذهني تهراني، محجود، ترجمه كامل الزيارات، ص ٨٢.](#)
٧. [↑ ابن قولويه، جعفر بن محمد، كامل الزيارات، ص ٣٥-٣٦.](#)
٨. [↑ ذهني تهراني، محجود، ترجمه كامل الزيارات، ص ١١٣.](#)
٩. [↑ هود/سور ١١، آيه ٤٣.](#)
١٠. [↑ شيخ صدوق، محمد بن علي، من لا يحضره الفقيه، ج ٢، ص ٥٨٦.](#)
١١. [↑ ابن قولويه، جعفر بن محمد، كامل الزيارات، ص ٣٢.](#)
١٢. [↑ ذهني تهراني، محجود، ترجمه كامل الزيارات، ص ٩٩-١٠٠.](#)
١٣. [↑ مؤمنون/سور ٢٣، آيه ٥.](#)
١٤. [↑ ابن قولويه، جعفر بن محمد، كامل الزيارات، ص ٤٥.](#)
١٥. [↑ ذهني تهراني، محجود، ترجمه كامل الزيارات، ص ١٣٨.](#)
١٦. [↑ ابن عساکر، علي بن حسن، تاريخ مدينة دمشق، ج ١، ص ٢١٣.](#)
١٧. [↑ ابن طاووس، عبدالکريم بن احمد، فرحة الغری في تعيين قبر امير المؤمنين علی \(عليه السلام\)، ص ٩٣-٩٤.](#)
١٨. [↑ ابن قولويه، جعفر بن محمد، كامل الزيارات، ص ٣٠.](#)
١٩. [↑ ذهني تهراني، محجود، ترجمه كامل الزيارات، ص ٩٤-٩٥.](#)
٢٠. [↑ ابن قولويه، جعفر بن محمد، كامل الزيارات، ص ٣٠.](#)
٢١. [↑ ذهني تهراني، محجود، ترجمه كامل الزيارات، ص ٩٣-٩٤.](#)
٢٢. [↑ ابوالفرج اصفهاني، علي بن حسين، مقاتل الطالبين، ص ٢٦.](#)
٢٣. [↑ ابن قولويه، جعفر بن محمد، كامل الزيارات، ص ٣٤.](#)
٢٤. [↑ ذهني تهراني، محجود، ترجمه كامل الزيارات، ص ١٠٦-١٠٧.](#)
٢٥. [↑ ابن قولويه، جعفر بن محمد، كامل الزيارات، ص ٣٤.](#)
٢٦. [↑ ذهني تهراني، محجود، ترجمه كامل الزيارات، ص ١٠٨-١٠٩.](#)
٢٧. [↑ ابن قولويه، جعفر بن محمد، كامل الزيارات، ص ٣١.](#)
٢٨. [↑ ذهني تهراني، محجود، ترجمه كامل الزيارات، ص ٩٥-٩٦.](#)
٢٩. [↑ ابن طاووس، عبدالکريم بن احمد، فرحة الغری في تعيين قبر امير المؤمنين علی \(عليه السلام\)، ص ٧.](#)
٣٠. [↑ ابن طاووس، عبدالکريم بن احمد، فرحة الغری في تعيين قبر امير المؤمنين علی \(عليه السلام\)، ص ١٤٢.](#)
٣١. [↑ شيخ مفيد، محمد بن محمد، الارشاد، ج ١، ص ٢٦-٢٧.](#)
٣٢. [↑ ديلمی، حسن بن محمد، ارشاد القلوب، ج ٢، ص ٣٤٥.](#)
٣٣. [↑ دميري، محمد بن موسى، حياة الحيوان الكبير، ج ٢، ص ٣٠٧، ذيل ماده «فهد».](#)
٣٤. [↑ ابن طاووس، عبدالکريم بن احمد، فرحة الغری في تعيين قبر امير المؤمنين علی \(عليه السلام\)، ص ٧٨-٧٩.](#)
٣٥. [↑ ابن طاووس، عبدالکريم بن احمد، فرحة الغری في تعيين قبر امير المؤمنين علی \(عليه السلام\)، ص ٩٨.](#)
٣٦. [↑ ابن طاووس، عبدالکريم بن احمد، فرحة الغری في تعيين قبر امير المؤمنين علی \(عليه السلام\)، ص ٧٧.](#)
٣٧. [↑ هود/سور ١١، آيه ٤٤.](#)
٣٨. [↑ ابن قولويه، جعفر بن محمد، كامل الزيارات، ص ٣٥-٣٦.](#)
٣٩. [↑ ذهني تهراني، محجود، ترجمه كامل الزيارات، ص ١١٢-١١٣.](#)
٤٠. [↑ ابن بطوطة، محمد بن عبدالله، رحلة ابن بطوطة، ص ٤٢٣.](#)
٤١. [↑ ابن طاووس، عبدالکريم بن احمد، فرحة الغری في تعيين قبر امير المؤمنين علی \(عليه السلام\)، ص ١٤٥.](#)
٤٢. [↑ ابن طاووس، عبدالکريم بن احمد، فرحة الغری في تعيين قبر امير المؤمنين علی \(عليه السلام\)، ص ١٧.](#)
٤٣. [↑ ابن حوقل، محمد بن حوقل، صورة الارض، ص ٢٤٠.](#)

٤٤. [↑ ديلمى، حسن بن محمد، ارشاد القلوب، ج٢، ص٣٤٦.](#)
٤٥. [↑ مستوفى، حمدالله بن ابى بكر، نزهة القلوب، ص٣٢.](#)
٤٦. [↑ ابن طاووس، عبدالكريم بن احمد، فرحة الغرى فى تعيين قبر امير المؤمنين على \(عليه السلام\)، ص١٤٥.](#)
٤٧. [↑ ابن طاووس، عبدالكريم بن احمد، فرحة الغرى فى تعيين قبر امير المؤمنين على \(عليه السلام\)، ص١٤٤.](#)
٤٨. [↑ ابن طاووس، عبدالكريم بن احمد، فرحة الغرى فى تعيين قبر امير المؤمنين على \(عليه السلام\)، ص١٥٧.](#)
٤٩. [↑ خر مشاهى، بهاء الدين و ديكران، دائرة المعارف تشيع، ج١، ص٦٩.](#)
٥٠. [↑ ابن عننه، احمد بن على، عمدة الطالب، ص٢٠.](#)
٥١. [↑ خر مشاهى، بهاء الدين و ديكران، دائرة المعارف تشيع، ج١، ص٧٠.](#)
٥٢. [↑ نجيبى، جعفر، موسوعة النجف الاشرف، ج٣، ص٢٠.](#)
٥٣. [↑ خر مشاهى، بهاء الدين و ديكران، دائرة المعارف تشيع، ج١، ص٧٠.](#)
٥٤. [↑ آل محبوبة، جعفر، ماضى النجف وحاضرها، ج١، ص٧٠-٧١.](#)
٥٥. [↑ ابن طاووس، عبدالكريم بن احمد، فرحة الغرى فى تعيين قبر امير المؤمنين على \(عليه السلام\)، ص١٤٥.](#)
٥٦. [↑ ابن طاووس، عبدالكريم بن احمد، فرحة الغرى فى تعيين قبر امير المؤمنين على \(عليه السلام\)، ص١٤٤.](#)
٥٧. [↑ نجيبى، جعفر، موسوعة النجف الاشرف، ج٣، ص٢٩.](#)
٥٨. [↑ آل محبوبة، جعفر، ماضى النجف وحاضرها، ج١، ص٧٣-٧٤.](#)
٥٩. [↑ نجيبى، جعفر، موسوعة النجف الاشرف، ج٣، ص٥٢-٥٣.](#)
٦٠. [↑ آل محبوبة، جعفر، ماضى النجف وحاضرها، ج١، ص٧٥.](#)
٦١. [↑ تميمى، محمدعلى، مشهد الامام او مدينة النجف، ج١، ص٢١٠-٢١٣.](#)
٦٢. [↑ تميمى، محمدعلى، مشهد الامام او مدينة النجف، محمدعلى جعفر التميمى، ج١، ص٢١٧-٢١٩.](#)
٦٣. [↑ آل محبوبة، جعفر، ماضى النجف وحاضرها، ج١، ص٧٥-٧٧.](#)
٦٤. [↑ تميمى، محمدعلى، مشهد الامام \(عليه السلام\) او مدينة النجف، ج١، ص١٨٨.](#)
٦٥. [↑ نقدى، جعفر، الانوار العلوية والاسرار الموضوية، ص٤٢٣-٤٣٤.](#)
٦٦. [↑ آل محبوبة، جعفر، ماضى النجف وحاضرها، ج١، ص٣٢١.](#)
٦٧. [↑ نجفى، محمدحسن، جواهر الكلام فى شرح شرائع الاسلام، ج٣٤، ص٦٢.](#)
٦٨. [↑ آل محبوبة، جعفر، ماضى النجف وحاضرها، ج١، ص٥٦-٦٠.](#)
٦٩. [↑ نجيبى، جعفر، موسوعة النجف الاشرف، ج٣، ص٢٢.](#)
٧٠. [↑ آل محبوبة، جعفر، ماضى النجف وحاضرها، ج١، ص٩٠.](#)
٧١. [↑ نجيبى، جعفر، موسوعة النجف الاشرف، ج٣، ص٢٦.](#)
٧٢. [↑ نجيبى، جعفر، موسوعة النجف الاشرف، ص٢٧.](#)
٧٣. [↑ شيروانى، زين العابدين، بستان السيلحة، ص٥٧٢.](#)
٧٤. [↑ آل محبوبة، جعفر، ماضى النجف وحاضرها، ج١، ص٦٤-٦٥.](#)
٧٥. [↑ تميمى، محمدعلى، مشهد الامام او مدينة النجف، ج١، ص٢٣٠.](#)
٧٦. [↑ آل محبوبة، جعفر، ماضى النجف وحاضرها، ج١، ص٩١-٩٣.](#)
٧٧. [↑ آل محبوبة، جعفر، ماضى النجف وحاضرها، ج١، ص٦٤-٦٧.](#)
٧٨. [↑ آل محبوبة، جعفر، ماضى النجف وحاضرها، ج١، ص٦٧-٦٨.](#)
٧٩. [↑ آل محبوبة، جعفر، ماضى النجف وحاضرها، ج١، ص٦٨-٦٩.](#)
٨٠. [↑ آل محبوبة، جعفر، ماضى النجف وحاضرها، ج١، ص٦٩.](#)
٨١. [↑ حر عاملى، محمد بن حسن، وسائل الشيعة، ج١٤، ص٥٢٠-٥٢١.](#)
٨٢. [↑ علوى، سيداحمد، راهنماى مصور سفر زيارتى عراق، علوى، ص١٢٠.](#)
٨٣. [↑ قوجانى، سيدمحمدحسن، سياحت شرق، ص٩٩.](#)
٨٤. [↑ علوى، سيداحمد، راهنماى مصور سفر زيارتى عراق، ص١٢١.](#)
٨٥. [↑ علوى، سيداحمد، راهنماى مصور سفر زيارتى عراق، ص١٢٢.](#)
٨٦. [↑ آل محبوبة، جعفر، ماضى النجف وحاضرها، ج١، ص٩١.](#)
٨٧. [↑ علوى، سيداحمد، راهنماى مصور سفر زيارتى عراق، ص١٢٦.](#)
٨٨. [↑ ابن سعد، محمد بن سعد، ترجمة الامام الحسين \(عليه السلام\) و مقتله من القسم غير المطبوع من كتاب الطبقات الكبرى، ص٨٥.](#)
٨٩. [↑ خوارزمى، موفق بن احمد، مقتل الحسين، ج٢، ص٨٣.](#)
٩٠. [↑ ابن جوزى، يوسف، تذكرة الخواص، ص٢٣٩.](#)
٩١. [↑ ابن كثير، اسماعيل بن كثير، البداية و النهاية، ج٨، ص٢٠٤.](#)
٩٢. [↑ ابن عماد حنبلى، عبدالحى بن احمد، شذرات الذهب فى اخبار من ذهب، ابن عماد الحنبلى، ج١، ص٢٧٥.](#)
٩٣. [↑ خوارزمى، موفق بن احمد، مقتل الحسين، ج٢، ص٨٣.](#)
٩٤. [↑ ابن عساکر، على بن حسن، تاريخ مدينة دمشق، ج٦٩، ص١٦١.](#)
٩٥. [↑ ابن جوزى، يوسف، تذكرة الخواص، ص٢٣٩.](#)
٩٦. [↑ ابن كثير، اسماعيل بن كثير، البداية و النهاية، ج٨، ص٢٠٤.](#)
٩٧. [↑ خوارزمى، موفق بن احمد، مقتل الحسين \(عليه السلام\)، ج٢، ص٨٣.](#)
٩٨. [↑ ابن عساکر، على بن حسن، ابن عساکر، على بن حسن، تاريخ مدينة دمشق، ج٦٩، ص١٦١.](#)
٩٩. [↑ خوارزمى، موفق بن احمد، مقتل الحسين \(عليه السلام\)، ج٢، ص٨٤.](#)
١٠٠. [↑ ابن عساکر، على بن حسن، تاريخ مدينة دمشق، ج٦٩، ص١٦١.](#)

١٠١. [↑](#) ابن عبدالظاهر، عبدالله بن عبدالظاهر، الروضة البهية الزاهرة في خطط المعزية القاهرة، ص ٣٠.
١٠٢. [↑](#) مقریزی، احمد بن علی، الخطط المقریزية، ج ٢، ص ٢٠٤.
١٠٣. [↑](#) ابن نماحلی، محمد بن جعفر، مثير الاحزان، ص ١٠٧.
١٠٤. [↑](#) کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ٤، ص ٥٧١.
١٠٥. [↑](#) ابن قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ص ٣١.
١٠٦. [↑](#) ذهني تهراني، محجود، ترجمه کامل الزیارات، ص ٩٧.
١٠٧. [↑](#) کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ٤، ص ٥٧١.
١٠٨. [↑](#) ابن قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ص ٣١.
١٠٩. [↑](#) ذهني تهراني، محجود، ترجمه کامل الزیارات، ص ٩٨.
١١٠. [↑](#) ابن قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ص ٣١-٣٢.
١١١. [↑](#) ذهني تهراني، محجود، ترجمه کامل الزیارات، ص ٩٩.
١١٢. [↑](#) ابن قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ص ٣١-٣٢.
١١٣. [↑](#) ذهني تهراني، محجود، ترجمه کامل الزیارات، ص ١٠٥-١٠٦.
١١٤. [↑](#) آل محبویه، جعفر، ماضی النجف وحاضرها، ج ١، ص ٩٥.
١١٥. [↑](#) علوی، سیداحمد، راهنمای مصور سفر زیارتی عراق، ص ١٢٣.
١١٦. [↑](#) نیلی، بهاءالدین، السلطان المفزع عن اهل الايمان، ص ٤٧-٤٨.
١١٧. [↑](#) مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ج ٥٢، ص ٧٤.

منابع

زیارتگاههای عراق، محمدمدی فقیه بحر العلوم، مقاله «آستان مقدس امیر مؤمنان (علیه السلام)»، ج ١، ص ٢٩.

رده‌های این صفحه: [اماکن زیارتی نجف](#) | [حرم امامان شیعه](#) | [مکان‌های تاریخی نجف](#) | [مکان‌های منتسب به امام علی](#)